

FATİMÎ HALİFESİ EL-MÜSTANSİR BİLLÂH DÖNEMİNDE MISIR'DA YAŞANAN SOSYO-EKONOMİK VE SİYASÎ BUHRAN ÜZERİNE BİR İNCELEME

Mustafa ALİCAN*

Öz

Bu çalışma, XI. asrın ikinci yarısında Ortadoğu coğrafyasında etkili olan bir dizi doğal afet ve kıtlığın ardından Mısır'ın dört bir tarafına yayılan, bölgede çok büyük bir sosyo-ekonomik buhranın ortaya çıkmasına neden olan ve bu dönemde Sünnî Abbâsiler karşısında önemli bir siyasî konum elde etmiş bulunan Şîî Fâtımî Halifeliği'nin tarihsel gelişimine büyük darbe vuran çok yönlü bir buhrana tahsis edilmiştir. Metinde ilk olarak Halife el-Müstansır Billâh döneminde patlak veren ve kaynaklara “*eş-Şiddetü'l-Uzmâ*” (Büyük Felaket) olarak geçen söz konusu buhranın zemini, oluşum evreleri ve özellikleri ele alınacak, daha sonra da buhranın kısaca nazara verilecek olan Fâtımî siyaseti üzerindeki etkileri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kıtlık, Fâtımîler, Abbâsiler, el-Müstansır, buhran.

Abstract

AN INVESTIGATION ON THE SOCIO-ECONOMICAL AND POLITICAL CRISIS IN FATIMID EGYPT OF THE TIME OF KHALIFAH AL-MUSTANSIR BILLAH

This paper examines a sophisticated crisis extended around Egypt after a range of natural disasters and famines in the Middle East. It gave rise to a very great socio-economical crisis and dissolve the historical improvement of Shiite-Fatimids which were acquired an important political position against Sunnite-Abbasids in the second half of 11th century. Firstly it would be studied the background, formation stages and characteristics of the crisis that was broken out in the time of Khalifah al-Mustansir Billâh. The Great Disaster described as “al-shiddat al-uzma” was a fact that had directly effects on the Fatimid policy.

Key Words: Famine, Fatimids, Abbasids, al-Mustansir, crisis.

* Yrd. Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü;
malican@adiyaman.edu.tr.

Giriş

Ortaçağ, insanların ölüm ve yaşamla ilgili algılarının günümüze kıyasla oldukça farklı olduğu bir zaman dilimine karşılık gelir. Bunun temel nedeni, kuşkusuz insanların ölüm ile iç içe yaşaması ve doğal afet, hastalık ya da savaş gibi ölüm getiren hadiselerin genellikle öngörülemez ve bugüne kıyasla çok daha yaygın olmasıydı. İstatistiksel olarak bakıldığında insan ömrünün dikkate değer ölçüde kısa olduğu bu çağda insanların ölüm ile yüz yüze gelme ihtimalleri oldukça yüksekti. Yaşamakta oldukları şehir düşmanlar tarafından işgal edilebilir, uzun süre kuşatma altında tutularak açlıktan kırılabilir, uzak ülkelerden gelmiş bir tahir veya onun getirerek pazarda sattığı bir köle vasıtasıyla şehre yayılan veba ile kent nüfusunun önemli bir kısmı hayatını kaybedebilirdi. Aynı şekilde uzun süre yağmur yağmamasından dolayı patlak veren bir kuraklık sonucunda şehrin su ihtiyacını karşılayan nehir ya da gölün suyu çekilebilir, ekinler kuruyarak bütün bir yılın mahsulü heba olabilir ve kıtlığın sonucunda şehirde yiyecek kalmadığı için insanlar açlıktan ölmeye başlayabilirdi.

Ortaçağ'da kitlesel ölümlere ve kütleli tahribatlara neden olan olay ve olguların en korkunç olanı, her sınıftan insanın çaresizlik içerisinde kaldığı depresyon, veba, kıtlık vb. doğal yıkımlardı. Bu türden sefalet deneyimleri, yalnızca sıradan ve fakir insanları kırmakla kalmaz, toplumun üst katmanlarında bulunan zengin, sosyal ya da siyasal statü sahibi muteber kimselere kadar yayılarak önüne geçilemez kitlesel ölümlere ve uzun süre tamir edilemeyecek maddi yıkımlara neden olabilirdi. Sosyal, siyasal ve ekonomik felaketlere neden olmanın yanında insan psikolojisini de tahrip eden söz konusu deneyimler, toplumsal ketlenme, ahlakî tutumlar, dinî inanç ya da siyasî otorite tarafından kontrol altına alınan insanî zaafı ve suç işleme eğilimlerini de tetiklerdi. Her ne pahasına olursa olsun hayatta kalabilme, varlığını devam ettirebilme gayreti ile baş başa kalan insanın seçim yapma yetileri tahrip olur; hırsızlık, cinayet, gasp ve benzeri adı suçlar yaygınlaşırdı. Temelde bireysel genelde ise toplumsal çözülme ya da dağılma olarak nitelendirilebilmesi imkan dahilinde olan söz konusu yıkımın esas önemi, normal sayılabilecek koşullarda istisnaî olan suçların, gerektiğinde tekelinde ve yedeğindeki şiddeti de kullanarak bunların işlenmesini önleme yükümlülüğünü üstlenmiş bulunan siyasal otoritenin tam da aynı nedenlerle işlevsizleşmesinden dolayı rutin hale gelmesiydi. Bu bakımdan, denilmesinde bir sakınca yoktur ki, Ortaçağ'da, geniş çaplı etkiler yaratabilecek kadar güçlü tahribata neden olabilecek bir sefalet deneyimi, tabandan tavana doğru hem yatay hem de dikey olarak genişleyip sosyal tabakanın üst katmanlarına sirayet eden çürümeden kaynakla-

nan sosyo-ekonomik buhrana zemin hazırlayabilirdi. Yine bu türden bir buhran, alabildiğine geniş topraklara hükmetmekle kalmayıp derin tarihî kırılmalara da mimarlık yapan devasa bir siyasî yapının etkinliğini de zayıflatabilirdi. Nitekim kuşkusuz İslâm tarihi açısından yaklaşıldığında, bu türden bir tarihsel deneyimi, Mısır'da hüküm süren Şîî siyaset anlayışına sahip Fâtımîler döneminde yaşanan sosyo-ekonomik bir buhran üzerinden somutlaştırabilmekteyiz. Çalışmamızın konusunu teşkil eden ve Fâtımî Halifesi el-Müstansır Billâh döneminin temel karakteristiği olarak tarihe geçen söz konusu buhranın, ilerleyen satırlarda detaylandıracağımız gibi, aynı zamanda İslâm tarihinin akışı üzerinde dönüştürücü etkiler gösteren bir dönemin de etkili unsurlarından olarak değerlendirilmesi mümkündür.

İslâm Peygamberi Hazreti Muhammed'in kızı Fâtıma'nın soyundan geldikleri iddiası ile 296/909 yılında Kuzey Afrika'da Şîî bir hilafet tesis eden ve 358/969 yılında hâkimiyetleri altına aldıkları Mısır'da inşâ ettikleri Kahire'yi merkez edinerek İslâm âleminin liderliği için Abbâsîlere meydan okuyan Fâtımîler, kısa sürede faaliyet alanlarını genişletmiş ve büyük bir devlet haline gelmişlerdi¹. X. yüzyılın son çeyreğine girilirken İslâm'ın kutsal şehirleri Mekte ve Medine'nin mescidlerindeki Cuma hutbelerinde adları okunan ve 377/987 yılında Bizans İmparatoru ile yapmış oldukları anlaşmada, İstanbul'daki mescitte "o güne kadar Abbâsîler adına okunan Cuma hutbelerinin bundan böyle Fâtımî Halifesi adına okunması" yönünde bir madde bulunan Fâtımîler, yarım asır içerisinde devasa bir siyasî egemenlik alanı oluşturarak Arabistan'ın batı kesimlerinden Sicilya'ya ve Kuzey Afrika'dan Suriye'ye kadar uzanan geniş sahaya hükmetmeye başlamışlardı². Şîî-Fâtımî propagandası yapmaları amacıyla göndermiş oldukları dâîler vasıtasıyla etkinlik alanlarını İran içlerine kadar yayan Fâtımîlerin gücü Halife el-Müstansır Billâh döneminde (427-487/1036-1094) o derece artmıştı ki, 1056-1057 yılında Abbâsî başkentinde egemenlik kuran Fâtımî yanlısı Türk asıllı kumandan Arslan Besâsîrî'nin faaliyetleri sonucu Bağdat'ta bile Fâtımî Halifesi adına hutbe okunmaya başlanmıştı; fakat Fâtımî Devleti'nin

¹ Mısır'ın Fâtımîler tarafından ele geçirilişi ve burada bir Şîî Hilafeti'nin kurulması ile ilgili olarak bkz. Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyyetü Fi Mısır*, Kahire 2007, s. 137 vd.; a. mlf., "Fâtımîler," *DİA*, XII, 229-230; Aydın Çelik, *Kuruluş Dönemi Fatımîler Devleti - Siyasî Tarihi (909-969)*-, Ankara ty.; Nihat Yazılıtaş, "Mısır'ın Fâtımîler Tarafından Ele Geçirilmesi", *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, XXIX/4 (2009), 412-423.

² Seyyid, *Fâtımîler*, s. 231; Claude Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, çev. T. Andaç - N. Uğurlu, İstanbul 2011, s. 390; Bernard Lewis, *Orta Doğu*, çev. Selen Y. Kölay, Ankara 2006, s. 107.

siyasal ve tarihsel anlamda zirve noktasını temsil eden bu simgesel tarih, Mı-sırlılar için kısa vadede korkunç bir sosyo-ekonomik sefalet, uzun vadede ise tahripkâr bir siyasal felaket ile sonuçlanacak olan bir dönemin de başlangıcı oldu. Selçukluların bölgeye gelişi ile de aynı dönemlere denk gelip iktidarlarını en büyük düşmanlarının başkentine kadar ulaştırma başarısını gösterdikleri bu tarihten itibaren siyasî anlamda güçlerini yitirmeye başlayan Fâtımîler, sonraki zaman diliminde yeniden toparlanma eğilimleri sergileseler de, bu dönemde sahip oldukları siyasî etkinliği bir daha hiçbir zaman elde edemeyeceklerdi.

Buhranın Ayak Sesleri

Fâtımî Halifesi ez-Zâhir'in 427/1036 yılında hayatını kaybetmesinden sonra vezir Necîbuddevle Ali b. Ahmed el-Cercerâî'nin girişimleri ile henüz yedi yaşında iken tahta çıkarılan el-Müstansır Billâh'ın³ hâkimiyet döneminin yaklaşık yirmi yıl devam eden ilk bölümü siyasî anlamda Fâtımî egemenliğinin doruk noktasını teşkil etse de⁴, 436/1045 yılında vezirin vefat etmesinin ardından devlet idaresinde birtakım aksaklıklar meydana gelmeye başlamıştı. Vezirlik makamına Sadaka b. Yusuf el-Fellâhî'nin getirilmesiyle devlet idaresinde Halife'nin siyahî bir cariye olan annesinin etkisi ağırlık kazanmış, es-Seyyide Rasad ismini taşıyan bu kudretli kadın, daha önce kendisini el-Hâkim Biemrillah'a satmış olan eski efendisi Yahudi tacir Ebû Sa'd et-Tüsterî'yi dîvanının reisliğine getirmişti. Yeni dîvan reisinin yapmış olduğu atamalarla devletin üst makamlarında görev yapan Yahudi memur sayısının gün geçtikçe artması ve gerek idarî yapıda gerek orduda et-Tüsterî yanlısı bir grubun oluşması bir yandan diğer yöneticiler arasında büyük bir rahatsızlık meydana getirirken, diğer yandan da askerî dengenin bozulmasına neden oluyordu. Nitekim et-Tüsterî'nin kendi yandaşı durumdaki Berberîlerin maaşlarını artırırken Türklerin ödeneklerinde kesintiye gitmesi,

³ Şihâbeddîn Ahmed b. Abdulvehhâb en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, thk. Necîb Mustafa Fevâz - Hikmet Keşlî Fevâz, XXVIII-XIX, Beyrut 2004, 133; Takiyyeddîn Ahmed b. Ali el-Makrizî, *el-Mevâ'ız ve'l-İ'tibâr Bizikri'l-Hitati ve'l-Âsâr*, thk. Muhammed Zeynem - Mediha eş-Şerkavî, Kahire 1997, II, 42; ayn.mlf., *İtti'âzu'l-Hunefâ Biahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyine'l-Hulefâ*, Kahire 1996, II, 184; Cemâleddîn Ali b. Zâfir, *Ahbâru'd-Düveli'l-Munkatı'a*, thk. André Feré, Kahire 1972, s. 76; İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl Târihu Dimaşk*, Beyrut 1908, s. 83-84; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut ty., V, 229. Krş. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyyetü Fî Mısır*, s. 187; Abdülkerim Özeydın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", *DİA*, XXXII, 119; Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (969-1171)*, Elazığ 2013, s. 67.

⁴ Seyyid, *Fâtımîler*, s. 231; Ahmed Muhtar el-İbâdî, *Fî Târihi'l-Abbâsi ve'l-Fâtımî*, Beyrut ty., s. 297. 431/1040-1041 yılında Harran'da Fâtımîler adına hutbe okunmuştu. Bkz. *İtti'âz*, II, 188.

bardağı taşıran son damla oldu. Vezir el-Fellâhî tarafından kışkırtılan bazı Türk askerler, 439/1047 yılında dîvan reisini öldürdüler; ancak et-Tüsterî'nin öldürülmesinden elde edilmek istenen amaç gerçekleşmedi. Halife el-Müstansır Billâh, et-Tüsterî'nin makamına onun kardeşi olan Ebû Nasr Harun'u tayin ederken, vezir el-Fellâhî de es-Seyyide tarafından hazırlanan bir komplo sonucu önce hapsedildi, ardından da öldürüldü⁵.

Halife'nin yeterince otoriter ve bağımsız olamamasından kaynaklanan askerî ve siyasî gruplaşmalardan dolayı tam anlamıyla idarî bir krizin yaşanmakta olduğu Fâtımî Mısır'ında siyasî istikrarı temin etmek bir türlü mümkün olmuyordu. Nitekim bu amaçla kendisine büyük umutlar bağlandığı anlaşılan Kadı Ebû Muhammed Hasan el-Yâzûrî'nin 442/1050 yılında vezirlik makamına getirilmesi de bir sonuç vermedi⁶. Bir yandan Nâsiruddevle b. Hamdân'ın liderliği altında teşkilatlanmış Türkler ve Berberîler, diğer yandan es-Seyyide Rasad tarafından himaye edildikleri için sayıları çok fazla artmış olan Sudanlılar⁷ arasındaki fikir ayrılıkları ve çatışmalar artış göstererek devam etti⁸. Devleti uzun süre meşgul edeceğini bildiğimiz askerî gruplaşmalar arasındaki bu çatışmalar devam ederken, vezir el-Yâzûrî, devletin muhtemel bir kıtlık karşısında zor duruma düşülmemesi amacıyla stokladığı hububatı satarak bu şekilde zengin olduğu ve bununla da yetinmeyerek Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e haber gönderip onu Mısır'a davet ettiği gerekçesiyle görevinden azledilerek 450/1058 yılında idam edilmiş ve devlet yönetimindeki zaaf daha da derinleşmişti⁹.

Fâtımîlerin merkezî coğrafyasında şiddetli bir dâhilî iktidar mücadelesi sürüp gitse de, devlet dış politika alanında halen başarılı sayılabilirdi. Kendisine

⁵ en-Nuveyrî, XXXVIII-XIX, 137-138; *İtti'âz*, II, 195-196, 266-267; Tâceddîn Muhammed b. Ali b. Yusuf b. Celeb Râğib İbn Müyesser, *el-Müntekâ min Ahbâri Mısır*, thk. Eymen Fuâd Seyyid, Kahire ty., s. 3-4; el-İbâdî, s. 298-299. Krş. Özaydın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", s. 119; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 68-69.

⁶ *Hitat*, II, 42; İbn Müyesser, s. 11.

⁷ *Hitat*, I, 926.

⁸ Fâtımî ordusunda görev yapan ve Fâtımîlerin siyasî tarihinde belirleyici etkilere sahip olduğu bilinen çeşitli etnik kökenlere mensup askerlerle ilgili iki araştırma için bkz. Yaacov Lev, "Army, Regime, and Society in Fatimid Egypt, 358/487-968-1094", *International Journal Of Middle East Studies*, XIX/3 (Ağustos 1987), 337-365; Nihat Yazılıtaş, "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 18 (Güz 2005), s. 189-210.

⁹ *İtti'âz*, II, 236-237; *Hitat*, II, 43; İbn Müyesser, s. 16; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1992, XVI, 22; Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ el-Müsemma ek-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, nşr. Mahmûd Deyyûb, Beyrut 1997, I, 532. Krş. el-İbâdî, s. 300; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 69.

başkaldıran askerlerini ve ileri gelen idarecilerini tedip etmeye çalışan Halife el-Müstansır, Abbâsî iktidarını yok ederek İslâm dünyasının dinî-siyasî lideri olma idealini gerçekleştirme amacından vazgeçmiyordu. 439/1047-1048 yılında birbirlerine karşılıklı olarak kıymetli hediyeler gönderdikleri Bizans İmparatoru ile aralarında olan anlaşma yenilenmiş¹⁰, hemen bir yıl sonra, 440/1048 yılının sonunda güçlü bir Mısır ordusu Kılâbî Araplarının kontrolündeki Halep'i kuşatma altına almıştı. Bu kuşatma şehirdekilerin direnişinden dolayı başarılı olamasa da, Mısırlılar, bir yıl sonra düzenledikleri yeni bir sefer ile Halep'i ele geçirdiler¹¹. Abbâsîler, Fâtımî etkinliği karşısında 444/1052-1053'de Fâtımîlerin soyunun Hazreti Fâtıma'dan değil de Mecûsîlerden ve Yahudilerden geldiğini ve İslâm dininden çıktıklarını ilan edip hem Şîî hem de Sünnî kadı ve fakihlere onaylatılan bir şecere düzenleyerek bunu ülkenin her yanında göndermelerine de yansıdığı gibi derin bir acziyet ile malul olsalar da¹², Mısırlıların ilerleyişi artık son radde-sine gelmişti. Suriye'nin Akdeniz sahillerinden Mısır coğrafyasına doğru hızla yayılan ekonomik yıkım, yıllardan beri siyasî kavgalara sahne olmasına rağmen gücünü büyük oranda korumayı başarabilen Fâtımîleri perişan edecek, daha sonra hiçbir zaman eski güçlerine kavuşamayacak olan Mısırlılar, İslâm dünyasının tek hâkimi olma ideallerinden büyük ölçüde uzaklaşmak zorunda kalacaklardı. Öyle ki, Fâtımîler, kendileri açısından tarihî bir fırsat olmasına rağmen 448/1056-1057 yılında Bağdat'ı işgal eden Arslan Besâsîrî'nin şehirde kendileri adına hutbe okutmasına sevinse de¹³ bu durum ile yeterli ölçüde ilgilenemeyecek, hem siyasal hem de toplumsal anlamda yalnızca varlıklarını devam ettirebilme gayreti içerisine sürükleneceklerdi. Bağdat'ta Halife el-Müstansır adına hutbelerin okunduğu dönemde Fâtımîler, hızla üzerlerine çökmekte olan büyük bir kâbusun üstesinden gelebilmenin çarelerini aramakta idiler.

Fâtımî coğrafyasını büyük bir kaosa sürükleyecek olup kaynaklarda *Şiddetü'l-'Uzmâ* (Büyük Felaket) ya da *Şiddetü'l-Müstansırîyye* şeklinde tavsif edilen¹⁴ büyük sosyo-ekonomik çöküşe uzanan sürecin ilk belirtileri, Mısır'da siyasî iktidar kavgalarının yaşanmaya başladığı sırada görülmüştü. 439/1047-

¹⁰ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi)*, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, IX, 412. Krş. Özaydın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", s. 120.

¹¹ İbn Müyesser, s. 6-7; İbnü'l-Esîr, IX, 417, 425.

¹² *Hitat*, II, 43; *İtti'âz*, II, 223; İbn Müyesser, s. 13; İbnü'l-Cevzî, XV, 336; İbnü'l-Esîr, IX, 447; Mikhael Psellos, *Khronographia*, çev. Işın Demirkent, TTK Basımevi, Ankara 1992, s. 155. Krş. Seyyid, "Fâtımîler", s. 231; Özaydın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", s. 120.

¹³ *İtti'âz*, II, 252; *Hitat*, II, 43; İbn Hallikân, I, 192.

¹⁴ *Hitat*, I, 925. Krş. el-İbâdî, s. 300; Özaydın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", s. 120.

1048 yılında el-Cezîre'den Bağdat'a kadar uzanan ve Musul'u da içine alan geniş bölgede büyük bir kıtlık olmuş, Musul ve Bağdat'ta yiyecek sıkıntısı içerisine düşen insanlar açlıktan dolayı lâşe yemeye başlamışlardı¹⁵. Ayrıca bölgede patlak veren veba binlerce insanın ölümüne neden olmuş, sözü edilen bölgenin tamamında ciddî oranda bir nüfus kırımı yaşanmıştı. Ölü sayısının 300 bin olarak verildiği İbn Tağrıberdî'nin kayıtlarına bakılırsa, mescidlere giden insanların sayısı günden güne azalmakta ve cami cemaatlerinin sayısındaki düşüşten hareketle afetin neden olduğu tahribatın boyutları daha iyi anlaşılıyordu¹⁶. Yine bu felaketten bir yıl sonra, Fâtımî ordularının Halep'i kuşattıkları 440/1048-1049 yılında el-Cezîre, Musul, Irak, Suriye, Mısır ve hatta Mekke başta olmak üzere Ortadoğu coğrafyasının birçok yerinde kıtlık olmuş ve bunu takip eden veba salgınında pek çok insan hayatını kaybetmişti¹⁷. Nil Nehri'nin debisinin iyiden iyiye azaldığı 444/1052-1053 yılına gelindiğinde ise "saltanat mahzenlerinde tahıl namına bir şeyin kalmadığı"¹⁸ Mısır'da açlık ve kıtlık etkisini iyice hissettirmeye başlamıştı¹⁹. Hatta kıtlıktan dolayı Bizans İmparatoru, Halife'nin talebi üzerine Mısır'a gemilerle yiyecek maddeleri göndermiş ve siyaseten iyi ilişkiler içerisinde olduğu Fâtımîlere yardımda bulunmuştu²⁰.

Kıtlık ve Açlık

446-448/1054-1057 yıllarında Fâtımî ülkesinde etkili olan²¹ ve Devâdârî tarafından ilginç bir şekilde "Doğu'dan inerek Mısır'a ulaştığı"na işaret edilip bölgede görülen ilk geniş kapsamlı afet olduğunun altı çizilen kıtlık ve veba, Bağdat'tan Mısır'a uzanan coğrafyanın tamamına yayılmış durumdaydı. Yalnızca Bağdat'ta günde 50 binden fazla insan (muhtemelen abartılı bir rakamdır bu) ölüyordu²². Havanın kirlendiği, bu kirlilikten dolayı içeceklerin köpürdüğü ve

¹⁵ İbnü'l-Cevzî, XV, 308; İbnü'l-Verdî, *Târih İbnü'l-Verdî*, Beyrut 1996, I, 340; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Beyrut 1992, V, 45.

¹⁶ İbn Tağrıberdî, V, 45-46.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, IX, 419.

¹⁸ *İtti'âz*, II, 224.

¹⁹ Takiyyeddîn Ahmed b. Ali el-Makrizî, *İğâsetü'l-Ümmeti Bikesfi'l-Ğumme*, nşr. Yasir Seyyid Salihîn, Kahire 1999, s. 14; İbn Müyesser, s. 13.

²⁰ *Hitat*, I, 925; İbn Müyesser, s. 13; Azîmî, *Târihu Haleb*, nşr. İbrahim Ze'rûr, Dimaşk 1984, s. 341. Krş. Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili bölümler: H. 430-538)*, Metin, çeviri, notlar ve açıklamalar: Ali Sevim, TTK, Ankara 1988, s. 12.

²¹ *İtti'âz*, II, 226; İbn Müyesser, s. 12-15; İbnü'l-Kalânîsî, s. 86; Azîmî, s. 343. Krş. Azîmî, s. 14.

²² Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer ve Câmi'u'l-Ğurer*, nşr. Selâhuddîn el-Münecced, Kahire 1961, VI,

sineklerin çoğaldığı Irak bölgesinde can kaybı o kadar fazlaydı ki, sürekli “teçhiz ve tedfin” işlemleri ile ilgilenen insanlar birçok yerde cesetleri yıkamadan ve kefenlemeden defnetmek zorunda kalıyorlardı²³. Bir sonraki sene de devam edip Bağdat’tan kuzeye doğru Azerbaycan’a kadar etkisini gösteren felakette, insanların açlıktan dolayı kedi-köpek leşleri yemeleri, hatta mezarları açarak çıkardıkları ölümlerin etleri ile karınlarını doyurmaları²⁴ sıradan bir hale gelmişti. Başta veba olmak üzere bulaşıcı hastalıkların yayılması, insanların sokakta, çarşıda ya da mescidde birden düşüp ölmelerine sebep oluyordu. Ölü sayısının çok fazla olması dolayısıyla insanlar cesetleri defnetmekten aciz kalıp onları toplu mezarlara gömüyorlardı. Ayrıca Bağdat hükümetinin sarsılması ile ortaya çıkan siyasî boşluktan yararlanan ayyârlar yol kesiyor, insanları gasp ediyor ve cinayet işliyorlardı²⁵. Hatta abartılı olması muhtemel bir kayda göre afet, günde 18 sekiz bin cenazenin çıktığı Mâverâünnehir’de bir buçuk milyondan fazla insanın ölümüne sebebiyet vermişti²⁶.

Nil Nehri’nin suyunun hızla azalmaya başlaması ile Mısır’da da güçlü bir biçimde hissedilir hale gelen afet²⁷, Fâtımî ülkesinde sayılamayacak kadar çok insanın ölümüne neden olmuştu. İbnü’l-Cevzî’nin ifadelerine bakılırsa²⁸, yalnızca bir attarın bir gün içerisinde bin şişe şurup sattığı Mısır’da her gün 10 bin insan can veriyordu. İbnü’l-Esîr’in ölü sayısını günlük bin olarak verip Hicaz ve Yemen’e kadar ulaştığını kaydettiği²⁹, İbnü’l-Cevzî ve ona atıfta bulunan İbn Kesîr’in Diyârbekir, Diyârı Rûm, Horasan, Cibâl ve “dünyanın tamamına” yayıldığını eklediği³⁰ felaket sıradan bir hale gelmişti. Kapıldıkları hastalıktan dolayı yol ortasında düşüp ölen, bir gecede bütün ailesini kaybeden, bir şey almak ya da birine bakmak için girdikleri bir yerden çıkamadan orada ruhunu teslim eden insanlara her yerde rastlamak mümkündü. Örneğin, bir dükkânı soymak için iş yerinin duvarında delik açan ve biri açtıkları deliğin yanında, diğeri merdivenlerin başında ve öteki de dükkânın içerisinde dermansızlıktan düşüp kalan üç hırsızın

369; İbn Tağrıberdî, V, 60

²³ İbnü’l-Cevzî, XVI, 17; İbnü’l-Esîr, IX, 478; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, nşr. Hasan Abdülmennân, Beytu’l-Efkâru’d-Düveliyye, Basım yeri yok, ty, s. 1823.

²⁴ *İtti’âz*, II, 235; İbnü’l-Cevzî, XVI, 17.

²⁵ İbnü’l-Esîr, IX, 482; İbn Kesîr, s. 1823.

²⁶ *İtti’âz*, II, 235; İbnü’l-Cevzî, XVI, 17; Hafız Şemseddîn Ebî Abdullah Zehebî, *Duvelu’l-İslâm*, Beyrut 1985, s. 230.

²⁷ Devâdârî, VI, 369.

²⁸ İbnü’l-Cevzî, XVI, 5. Krş. İbn Tağrıberdî, V, 60.

²⁹ İbnü’l-Esîr, IX, 478.

³⁰ İbnü’l-Cevzî, XVI, 5. Krş. İbn Kesîr, s. 1823.

cesetleri ertesi sabah olay yerinde bulunmuştu³¹. Büyük bir korku ve endişeye kapılan bazı insanlar, tövbe edip mal ve mülklerini varla yok arası fiyatlara elden çıkarıyor ve edindikleri paraları infâk ederek ölüme hazırlık yapıyorlardı³².

Oldukça geniş bir coğrafi alana yayıldığı görülen felaket, Bağdat'a gelerek Abbâsî Halifeliği'ni himâyesi altına aldığını bildiğimiz ilk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in henüz burada bulunduğu 450/1058-1059 yılında da hız kesmeden etkisini sürdürmeye devam etti. Irak, Bağdat ve Musul bölgelerinde meydana gelen ve "yel değirmenlerinin durmasına neden olacak kadar şiddetli"³³ olup rivayetler eğer doğruysa bir saat boyunca aralıksız devam eden³⁴, ayrıca Hemedan, Vâsıt, Âne ve Tikrit gibi merkezlerde de etkili olan şiddetli bir deprem, pek çok can ve mal kayıplarına neden olmasının yanında bölgeyi adeta harabeye çevirdi³⁵. Bu sırada Mısır'da da benzeri görülmemiş bir kıtlık yaşanıyordu. Ülkeyi adeta esir alan veba, *Dîvân-ı Mevâris*'in resmî kayıtlarına göre, her gün 10 bin insanın ölümüne neden oluyordu. Üstelik yoksulluktan ölen ve sayısının bilinmesi mümkün olmayan sıradan insanlar bu rakama dahil değildi. Ülkede yiyecek maddesi temin edebilmek neredeyse imkansız hale gelmişti. İnsanlar dışında güvercin, serçe ve kumru gibi kuşlar da yiyecek bulamadıkları için cansız bir şekilde yere düşüyorlardı. Açlıktan dolayı artık kitap ciltlerini yemeye başlayan insanlar, fiziksel dermansızlıktan dolayı, evlerine girerek küçük çocuklarını yiyen köpeklere dahî müdahale edemeyecek kadar güçsüz düşmüşlerdi³⁶.

Mısır'daki kıtlık ve hastalıklar, sonraki yıllarda da devam etmesine rağmen şiddet ve etkileri büyük ölçüde azaldı³⁷. 450'li yılların ortalarında Basra'dan Bağdat'a kadar uzanan coğrafyada yaşanan ve İbnü'l-Esîr'in kaydına göre her tarafta etkili olan ekonomik rahatlama ve ürün bolluğundan³⁸ Mısır da payını almıştı. Hatta 455/1062-1063 yılında Emîru'l-Cüyûş Bedru'l-Cemâlî komutasındaki Fâtımî birliklerinin Dımaşk'ı işgal ederek burada yaklaşık bir yıl kalmalarına³⁹ bakılacak

³¹ İbnü'l-Cevzî, XVI, 6; İbn Tağrîberdî, V, 60; İbn Kesîr, s. 1823; Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Süryanice'den İngilizce çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 319.

³² İbnü'l-Cevzî, XVI, 17-18.

³³ İbn Kesîr, s. 1828.

³⁴ İbnü'l-Esîr, IX, 493; İbnü'l-Verdî, I, 353.

³⁵ İbnü'l-Cevzî, XVI, 30; Ebû'l-Fidâ, I, 536; İbn Kesîr, s. 1828.

³⁶ Devâdârî, VI, 371.

³⁷ Devâdârî, VI, 386.

³⁸ İbnü'l-Esîr, X, 39; İbn Kesîr, s. 1836.

³⁹ İbn Müyesser, s. 29-30; İbnü'l-Esîr, X, 44.

olursa, el-Müstansır Billâh'ın devletini yeniden toparlayabildiği dahi söylenebilir. Bu kısmi rahatlatma, Fâtımîleri, Suriye bölgesini eskiden olduğu gibi yeniden kontrol altına alabilecekleri ve Abbâsîleri yok etmek için yeni bir süreç başlatabilecekleri yanılgısına itti. Fakat durum tam olarak böyle değildi. Hicri 440'lı yılları sosyal, siyasal ve ekonomik zorluklar içerisinde geçiren Mısır, tarihe “eş-Şiddetü'l-'Uzmâ” olarak geçecek olan büyük bir felaket ve sefalet sürecinin, Fâtımî tarihinin gidişatını altüst edecek kadar büyük bir yıkımın eşiğinde duruyordu.

“Eş-Şiddetü'l-'Uzmâ”ya uzanan süreç, Bedru'l-Cemâlî'nin Dımaşk valiliğine atandığı, Suriye bölgesinde yine büyük bir depremin meydana geldiği⁴⁰ ve Mısır'da “her gün bin kişinin ölümüne neden olan” bir vebanın görüldüğü⁴¹ 455/1063'den birkaç yıl sonra başladı. 459/1066-1067 yılında Suriye ve el-Cezîre bölgesinde ortaya çıkan, insanların ölmesine ve hayvanların hastalık kaparak telef olmasına neden olan kıtlık, aynı yıl içerisinde Mısır'a da ulaştı⁴². Büyük bir pahalılığın adım adım Fâtımî ülkesine yayılmasını, 460/1067-1068 yılında Remle'den Mısır'a uzanan geniş coğrafyada büyük bir tahribata neden olan şiddetli bir deprem takip etti⁴³. Merkez üssü Kudüs'e yaklaşık 45 km mesafede bulunan Remle olan ve Akdeniz'in Filistin ve Mısır kıyılarını vuran söz konusu deprem, Remle'nin bütünüyle harap olmasına neden olmuştu. Kuyuların başlarından sular fişkırmış⁴⁴, yarılan “toprağın altından hazineler çıkmış”⁴⁵, Beytü'l-Makdis'in bulunduğu sahra önce ikiye bölünüp daha sonra tekrar eski haline dönmüştü. Deprem esnasında Hz. Muhammed'e izafe edilen mescidin iki şerefesi yıkılmış, 15 ya da 25 bin insan⁴⁶ hayatını kaybetmişti. Yine denizin bir günlük mesafeye kadar çekilmesi ve burada “birçok eşya, cevahir ve sâir şeyler”⁴⁷ olduğunun görülmesi, açlık içerisindeki insanların balık bulabilme umuduyla suyun çekildiği yerlere akın etmesine sebep olmuştu. Fakat bu sırada çekilen denizin birdenbire geri dönmesi, burada bulunan insanların pek çoğunu helak etti⁴⁸.

⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, XVI, 82; Zehebî, s. 233; İbnü'l-Verdî, I, 358.

⁴¹ Celâleddin Abdurrahman es-Süyûtî, *Hisnu'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, 1968, II, 287; İbn Tağrıberdî, V, 75.

⁴² *Hitat*, I, 929; İbn Tağrıberdî, V, 80-81; İbnü'l-Verdî, I, 360; İbn Kesîr, s. 1856.

⁴³ *İtti'âz*, II, 277; İbnü'l-Kalânîsî, s. 94; İbnü'l-Cevzî, XVI, 105; İbnü'l-Esîr, X, 65; Ebû'l-Fidâ, I, 544; İbnü'l-Verdî, I, 360.

⁴⁴ İbnü'l-Kalânîsî, s. 94; İbnü'l-Esîr, X, 65; Ebû'l-Fidâ, I, 544; Zehebî, s. 234; İbn Tağrıberdî, V, 81; İbnü'l-Verdî, I, 460.

⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, XVI, 105; İbn Kesîr, s. 1836.

⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, XVI, 105; İbnü'l-Esîr, X, 65; İbn Kesîr, 1836; Zehebî, s. 234; İbn Tağrıberdî, V, 81.

⁴⁷ İbn Kesîr, s. 1836.

⁴⁸ *İtti'âz*, II, 277; İbnü'l-Cevzî, XVI, 105; İbnü'l-Esîr, X, 65; İbn Kesîr, s. 1836; Ebû'l-Fidâ, I, 544;

İbnü'l-Kalânîsî tarafından verilen bilgilere göre, 460 tarihinde meydana gelen bu deprem sırasında hocaları ile birlikte okullarında bulunan yaklaşık 200 kadar çocuğun akıbeti, aileleri hayatlarını kaybettiği için hiç kimse tarafından sorulmamıştı. Ayrıca bu deprem esnasında korkunç bir ses duyulmuş, insanların üzerine büyük bir toz bulutu çökmüş, ortaya çıkan büyük bulutlar şiddetli bir soğuğa sebebiyet vermiş, birçok ağaç ve meyve dona maruz kalarak tahrip olmuştu. Öte yandan deprem ve soğuğa eşlik eden büyük bir sel de Suriye bölgesinde tarifsiz yıkımlara neden olmuştu. “Benî Uleyym vadisinin yüksekliği” kadar büyük olup “elli adam tarafından hareket ettirilmesi mümkün olmayan” devasa kayaları ve ağaçları sürükleyen söz konusu selin benzeri daha önce görülmüş değildi⁴⁹.

Depremi ardından önüne geçilemez bir hızla yayılan açlık, kıtlık ve hastalıklar, Mısır'da büyük bir felaketin yaşanmasına neden oldu. Kaynaklarımızda Yusuf Peygamber zamanından beri “mislinin görülmediği”⁵⁰ kaydedilen ve bir rivayete göre beş⁵¹, bir başkasına göre yedi sene⁵² aralıksız biçimde devam eden felaketin en belirleyici noktası, debisi 11 parmağa kadar düşen Nil Nehri'nin suyunun iyice azalması ve bunun doğal sonucu olarak da Mısır'daki hububat tarımının felce uğraması oldu⁵³. Fâtımî yönetiminin muhtemel bir afete karşı yeterli tedbirleri almamış olması⁵⁴ piyasadaki yiyecek maddelerinin kısa süre içerisinde tükenmesinin yanında ürünlerin fahiş fiyatlara tırmanmasına ve karaborsacılığın yayılmasına neden olmuştu. Açlık, 460-461/1067-1069 senelerinde, belirtileri insanların bağırsaklarında (Vehm–hazım sistemi ile ilgili bir rahatsızlık) ve boğazlarında (Tehm) görülen hastalıklar ortaya çıkarmıştı. Yine kuşların da açlığa bağlı kuluçkaya (Rahm) yatmış oldukları bu döneme “*Vehm, Rahm ve Tehm senesi*” denmişti⁵⁵.

İçlerinde Halife'nin akrabalarının da bulunduğu birçok insanın Bağdat'a ve başka yerlere hicret ettiği⁵⁶ Mısır'da açlık o raddeye varmıştı ki, insanlar başta

İbnü'l-Verdî, I, 460; İbn Tağrîberdî, V, 81.

⁴⁹ İbnü'l-Kalânîsî, s. 94-95.

⁵⁰ İbn Hallikân, V, 230; es-Süyûtî, II, 287-288; İbn İyâs, s. S. 47; Zehebî, s. 235; Abdülhayy Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezeratü'z-Zeheb*, V, Lübnan ty., s. 377; el-İbâdî, s. 300.

⁵¹ Zehebî, s. 235.

⁵² *Hıtat*, I, 931; *İğâse*, s. 19; es-Süyûtî, II, 288; İbn Hallikân, V, 230; İbn Zâfir, s. 74; Muhammed b. Ahmed İbn İyâs, *Bedâi'ü'z-Zuhûr fi Vekâi'i'd-Duhûr*, 1960, s. 47; Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşâ fi Sinâati'l-İnşâ*, III, Beyrut 1987-88, s. 431; İbnü'l-İmâd, V, 377; el-İbâdî, s. 300.

⁵³ İbn İyâs, s. 47.

⁵⁴ Devâdârî, VI, 387.

⁵⁵ Devâdârî, VI, 387.

⁵⁶ *Hıtat*, I, 930; *İğâse*, s. 20; İbn Zâfir, s. 75; İbn Müyesser, s. 36; İbnü'l-Esir, X, 69.

kedi ve köpek olmak üzere çeşitli hayvanların leşlerini yemek zorunda kaldılar. Ölü bir filin etlerini kısa süre içerisinde yiyip bitiren insanlar, ölü hayvan bedenlerine bile astronomik ücretler ödüyorlardı. Ülke çapında yenilebilecek hayvanların nüfusu tükenme aşamasına gelmişti. Yoksunluktan dolayı sarayından birçok değerli eşyayı satışı çıkaran⁵⁷ Halife'nin sahip olduğu üç at dışında ülkede binek hayvanı da kalmamıştı⁵⁸. İbn Hallikân ve Zehebî tarafından nakledilen daha farklı bir rivayete göre ise, Halife'nin yalnızca bir binek hayvanı vardı. Bir yere gidileceği zaman buna Halife biniyor, yanında bulunan ve zaman zaman açlıktan düşüp ölen devletin ileri gelenleri ise yürüyorlardı⁵⁹. Bu dönemde yamyamlık da sıradan bir olay haline gelmişti⁶⁰. Yol kenarlarında akbabalar gibi bekleyen insanlar, yoldan geçen ve açlıktan gücü tükendiği için ansızın yere yıkılan kimseleri yakalıyor ve derhal kesip yiyorlardı. Kadın ve çocukları keserek başlarını şuraya buraya gömüp etlerini sattığı anlaşılan bir adam yakalanıp öldürülse de⁶¹, komşusunun çocuğunu yakalayıp evine götürerek kesen ve etini yiyen bir adamın davranışı hiç garipsenmemişti. Aç insanlar ellerinde uçlarında demir kancalar bulunan iplerle evlerinin çatılarında pusuya yatıyor, aşağıdan biri geçtiği zaman sarkıttıkları bu kancalı iplerle onu yukarı çekiyor ve oracıkta kesip geride kemiklerini dahî bırakmaksızın yiyorlardı⁶². Rivayetlere göre, bir gün Halife'nin makamına gelen ve katırını gulamları ile birlikte sarayın bahçesinde bırakan vezirin bineğini, gulamlara saldıran üç kişi gasp etmiş ve hemen kesip yemişlerdi. Olayın ardından yakalanan, asılarak ya da çarمیha gerilerek öldürülen ve darağacı ya da çarمیhta asılı bırakılan faillerin cesetleri ertesi sabah asıldıkları yerde değildi⁶³. İnsanlar gece vakti gelerek cesetlerin etlerini kesip götürmüş, geride birkaç parça kemikten başka bir şey bırakmamışlardı⁶⁴. Yine uzak bölgelerden Kahire'ye gelip

⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, XVI, 118; İbnü'l-Esîr, X, 69; Ebü'l-Fidâ, I, 544; İbn Kesîr, s. 1838; İbnü'l-Verdî, I, 361; Zehebî, s. 235; Bar Hebraeus, I, 319.

⁵⁸ es-Süyûtî, II, 288; İbnü'l-Cevzî, XVI, 118; İbn Kesîr, s. 1837; Bar Hebraeus, I, 319.

⁵⁹ İbn Hallikân, V, 230; Zehebî, s. 235.

⁶⁰ *Hitat*, I, 931; *İğâse*, s. 20; İbn Müyesser, s. 35-36; İbnü'l-Kalânîsî, s. 98; İbn Hallikân, V, 230; İbnü'l-Cevzî, XVI, 118; İbnü'l-Esîr, X, 69; İbn İyâs, s. 47; Ebü'l-Fidâ, I, 544; İbnü'l-Verdî, I, 361; Zehebî, s. 235; Bar Hebraeus, I, 319; İbnü'l-İmâd, V, 377; el-İbâdî, s. 301.

⁶¹ es-Süyûtî, II, 288; İbnü'l-Cevzî, XVI, 118; İbn Kesîr, s. 1837-1838.

⁶² *İtti'âz*, II, 297; *Hitat*, I, 931.

⁶³ Aynı olayı daha farklı bir şekilde aktaran ve gâsıpların yakalandıklarından ya da cezalandırıldıklarından söz etmeyen Zehebî'nin anlattıklarına bakılırsa, vezirin katırını kesip yiyen kişiler, ertesi sabah uyandıklarında ise ondan geride kalan kemikleri de yemişlerdi. Zehebî, s. 235.

⁶⁴ *İtti'âz*, II, 298; *İğâse*, s. 20; es-Süyûtî, II, 288; İbnü'l-Cevzî, XVI, 118; İbn İyâs, s. 47; İbn Kesîr, s. 1837; el-İbâdî, s. 301.

güvenlik sorunundan dolayı (kaçırılıp malları yağmalanıyor ve öldürülüyorlardı) içine girmedikleri şehir dışında yiyecek maddeleri satan bazı Arap tacirler de mezarları açılarak cesetleri yenildiği için ölümlerini gece vakti ve gizlice, bilinmeyen yerlere defnediyorlardı⁶⁵.

Buhranın Ekonomi Üzerindeki Tahripkâr Etkileri

Mısır'da sosyal, siyasal ve ekonomik istikrarı büyük ölçüde tahrip eden büyük buhran, ülkede çok yönlü sorunların da ortaya çıkmasına neden olmuştu. Devlet aygıtının etkisiz hale gelmesine yol açan buhranın en derin ve diğer alanlara da sirayet eden belirleyici etkisi ekonomi alanındaydı. Ülkede görülen kıtlık ya da krizlere neden olan her türlü sosyal hadisenin ilk ve doğrudan etkisi fiyat hareketleri üzerinde gerçekleşiyordu. Enflasyon yükseliyor, paranın değeri kayboluyor ve envai çeşit taşınır ya da taşınmaz malın bedelinde sert düşüşler yaşanıyordu.

Fâtımîlerin ekonomik anlamda çözülüşü, esasında 448/1056-1057 yılında başlayıp Devâdârî tarafından Mısır'da ortaya çıkan "ilk pahalılık" olarak nitelendirilen⁶⁶ kriz ile başlamıştı. Sonraki yıllarda da devam eden, bir yıl sonra Nil Nehri'nin susuz kalmasıyla iyice şiddetlenecek olup resmî kayıtlara göre her gün 10 bin insanın ölümüne neden olan ve Halife'nin kendi malından 18 bin ölünün kefen parasını karşılaması ya da "4-5 cesedin bir tabuta sığdırılması" ile de üstesinden gelinemeyen kriz⁶⁷, ülke ekonomisine büyük bir sekte vurmuştu. Gıda maddelerinin fiyatları hızla artmış, bir *irdeb*⁶⁸ ya da *ayn* buğday (İbnü'l-Cevzî'ye bakılırsa bir *kürir*⁶⁹ buğday 120 dinar iken bu yıl içerisinde 180 dinara kadar çıkacaktı) sekiz dinar, bakla beş dinar ve nohut dokuz dinara yükselmişti. Bir dinarın altında bir fiyata nar, ayva, salatalık ve nilüfer almanın imkânı yoktu⁷⁰. Krizin derinleştiği sonraki yıllarda bir somun ekmek 15 dinara satılabilecek ve bir *irdeb* buğday 80 ile 120 dinar arasında fiyatlara alıcı bulacaktı⁷¹. On ay boyunca her

⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, XVI, 118; İbn Kesîr, s. 1838.

⁶⁶ Devâdârî, VI, 369.

⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, XVI, 5.

⁶⁸ Tarihin farklı dönemlerinde farklı değerlere sahip olmakla birlikte bizim üzerinde durduğumuz dönemde yaklaşık 70 kilografa tekabül eden bir ağırlık ölçüsü. Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005, s. 43-44.

⁶⁹ Günümüz değerleri ile yaklaşık 3.000 kilografa karşılık gelen bir ağırlık ölçüsü birimi. Taşkın, *a.g.t.*, s. 78-79.

⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, XVI, 8; Devâdârî, VI, 371; İbn Tağrıberdî, V, 60.

⁷¹ *İti'âz*, II, 297; *İğâse*, s. 20; *Hitat*, I, 931; İbn İyâs, s. 57.

gün yaklaşık 1.000 insanın öldüğü⁷² 455/1063 yılında yiyecek bulmak neredeyse imkânsız hale gelmişti. İbn Tağrıberdî'nin deyimiyle, 459/1066-1067'de "artık haddi aşan" ve bir somunun 50 dinara alıcı bulduğu⁷³ 461/1068-1069 yılında etkileri halen devam eden kıtlık günlerinde bir yumurta bir dinar karşılığında, bir *irdeb* buğday 80 ile 100 (bir başka rivayete göre ise 200⁷⁴) dinar arasında değişen fiyatlar ile satılıyordu⁷⁵. Büyük buhrandan önce 300 bin kişinin vergi ödediği Mısır'daki Tinnîs şehri nüfusunu 100'ün altına düşüren korkunç bir yıkımın gerçekleştiği 462/1069-1070 senesindeki fiyat dalgalanmaları sırasında bir *miskal*⁷⁶ soğanın fiyatı bir gümüş *zuze* iken⁷⁷, bir *irdeb* buğday 100 dinara alınabiliyordu⁷⁸. 465/1072-1083 yılına dâir bir kayda göre, kadının biri, bir somun ekmeğe bin dinar ödemişti⁷⁹. Ölçü ve tartı birimleri bile değişmiş durumdaydı. Zeytinyağı ve yumurta *kırat*⁸⁰, badem *dirhem*⁸¹ ile ölçülüyor, kıyafet yıkamak için gerekli olan su ise dinar karşılığında satılıyordu⁸². Açlık; koyun, inek ya da deve gibi hayvanların, hatta at, eşek ve katır gibi bineklerin dahî yenildikleri için bulunmaz hale geldiği ülkede kedi ve köpek gibi hayvanları bile gıda maddesi haline getirmişti. Bir kedinin fiyatı 3 dinar iken, bir köpek 5 dinara satılıyordu⁸³.

Ekonomik çözüme yalnızca gıda maddelerinin fiyatının yükselmesine neden olmuyor, aynı zamanda mülklerin satış bedellerini de düşürüyordu. Esasında gıda maddeleri ile taşınır ya da taşınmaz eşyalar arasında fiyat değişimi açısından ters bir orantı vardı. Yiyecek maddelerinin fiyatı piyasada azalmaları ile doğrusal bir ilişki içerisinde hızla yükselip astronomik miktarlara erişirken, ev ve arazi gibi mülklerin değeri simgesel denilebilecek düzeyde komik rakamlara kadar düşüyordu. 449/1057-1058 senesinde 10 dinar değerinde ekilebilir toprağı olan bir adam burayı satmak istemiş, alıcı bulamayınca da beş *ritl*⁸⁴ ekmek karşılığında

⁷² İbnü'l-Cevzî, XVI, 83.

⁷³ İbn Hallikân, V, 230; Zehebî, s. 235.

⁷⁴ *İtti'âz*, II, 300.

⁷⁵ es-Süyûtî, II, 288; İbn Tağrıberdî, V, 75, 80-81, 85.

⁷⁶ Mısır için yaklaşık 5 grama tekabül eden ağırlık ölçüsü birimi. Taşkın, *a.g.t.*, s. 88.

⁷⁷ Bar Hebraeus, I, 319.

⁷⁸ Zehebî, s. 235.

⁷⁹ es-Süyûtî, II, 288.

⁸⁰ Mısır için 0,195 gramlık ağırlık birimi. Taşkın, *a.g.t.*, s. 59.

⁸¹ Mısır için ortalama 3 gramlık ağırlık birimi. Taşkın, *a.g.t.*, s. 29.

⁸² İbnü'l-Cevzî, XVI, 118.

⁸³ *İtti'âz*, II, 297; *İğâse*, s. 20; es-Süyûtî, II, 288; İbnü'l-Cevzî, XVI, 118; İbn İyâs, s. 57; Bar Hebraeus, I, 319; Zehebî, s. 235; İbn Kesîr, s. 1837.

⁸⁴ Fatimi devrinde Mısır için yaklaşık yarım kilograma karşılık gelen ağırlık ölçüsü birimi. Taşkın, *a.g.t.*, s. 103.

elden çıkarmıştı⁸⁵. 450/1058-1059 yılında, sonraki dönemlerde *Tabak Sokağı* ismiyle anılacak olup birçok insanın ikamet etmekte olduğu 20 civarında evden meydana gelen bir sokakta bulunan ve her biri yaklaşık 1.000 dinar değerinde olan konutların tamamı bir tabak ekmek (ya da her ev bir somun) karşılığında satılmıştı⁸⁶. Yine bu kriz esnasında bir adam 900 dinara satın almış olduğu evini ancak 70 ya da 90 dinara satabilecek⁸⁷ ve bir somun ekmek karşılığında satılan bir mahalle de sonraki dönemlerde *Dâru'r-Rağîf* (Somun Mahallesi) olarak bilinecekti⁸⁸.

Büyük buhran, ticaret dengelerini bütünüyle altüst etmişti. İnsanlar yiyecek temin etmek için ellerinde bulunan değerli eşyaları yok pahasına elden çıkarmaya çalışıyor, normal zamanlarda on-yüz binlerce dinar edecek mallarını, değerli taşlarını ya da takılarını bir avuç buğday veya bir parça ekmek karşılığında vermeye razı oluyor, ancak müşteri bulamıyorlardı. Fustat'ta bir kadın, elinde bir *rubu*⁸⁹ inci ya da bir *müdd*⁹⁰ kıymetli taş ile sokaklara çıkmış ve “yorulana kadar” bunun karşılığında kendisine bir avuç ya da bir *müdd* buğday verecek birini aramıştı. İyice yorulup da kendisi ile alışveriş edecek kimseyi bulamayan kadın “ihtiyacım olduğunda işime yaramayacaksan sana ihtiyacım yok” diyerek elindekileri öfke ve hayal kırıklığı ile yere atmış, günlerce sokak ortasında öylece kalan bu değerli taşları kimse almamıştı. İbn İyâs'ın ifadeleri ile söyleyecek olursak, “herkes kendi canının derdine düştüğü için” kimse bu kıymetli taşların tarafına dönüp bakmamıştı⁹¹.

Yiyecek temin etmek için kıymetli eşyalarını satan yalnızca sıradan halk değildi. Toplumun üst katmanlarına kadar sirayet ettiğini bildiğimiz ekonomik kriz, Fâtımî sarayında da güçlü bir biçimde hissediliyordu. Üzerinde oturduğu hasırın dışında her şeyini, hatta babasının mezarındaki süsleri bile satan yahut yaygın hale gelen yağmalar sonucu yitiren Halife el-Müstansır⁹², 462/1069-1070 yılında, sarayındaki 80 bin parça kristal, 70 ya da 75 bin takım ipek elbise, 11 bin zırh ve 20 bin süslü kılıcı satışa çıkarmak zorunda kalmıştı. Bu satışlarda kadın-

⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, XVI, 17.

⁸⁶ İbn İyâs, s. 57; Devâdârî, VI, 371.

⁸⁷ *İtti'âz*, II, 296-297; İbnü'l-Cevzî, XVI, 118.

⁸⁸ *İtti'âz*, II, 297; Devâdârî, VI, 371.

⁸⁹ Mısır'da 1-2 litre arasındaki kadehin dörtte biri oranındaki hacim ölçüsü birimi. Taşkın, *a.g.t.*, s. 47, 104.

⁹⁰ Mısır için 2,5 litrelik ölçü birimi. Taşkın, *a.g.t.*, s. 92.

⁹¹ İbn İyâs, s. 47; Zehebî, s. 235.

⁹² *İğâse*, s. 20; İbn Zâfir, s. 74.

ların elbiseleri ve beşik mefruşatı dahi satılmış, bu malların arasında yer alan 10 miskal ağırlığındaki 10 inci tanesi 400 dinara elden çıkarılmıştı. Yaklaşık 80 bin parçaya ulaşan bir başka kalem içerisinde bulunan bir tava ve kristal ibrik ise 12 dinara alıcı bulmuştu. İçlerinde, daha önce Fâtımî Halifesi adına Bağdat'ta hutbe okutmuş olup Abbâsî sarayını yağmaladığı bilinen Arslan Besâsirî'nin Mısır'a gönderdiği bazı değerli eşyaların da yer aldığı bu mallar, el-Müstansır ile alışveriş yapan bazı tacirler vasıtasıyla Bağdat'a kadar ulaşacak ve bu durum Abbâsî başkentinde şaşkınlıkla karışık bir ilgi ile karşılanacaktı⁹³.

Buhran ve Siyaset: Fâtımîlerin Siyasî Çözülüşü

Mısır coğrafyasında etkili olan büyük ekonomik çöküntü, uzun vadede Fâtımî siyaseti üzerinde de derin izler bıraktı. Halife el-Müstansır döneminde en güçlü dönemlerinden birini yaşayan Fâtımîler, ekonomik krizin henüz başlangıç dönemlerinde ciddî siyasî sarsılmalarla karşı karşıya kalmışlardı. 440'lı yıllarda, özellikle Halife'nin annesi tarafından yürütülmek istenen yönetimden ve vezirlerin verimsiz siyasetlerinden dolayı iç huzursuzluklar ortaya çıkmış⁹⁴, askerî gruplar arasındaki mücadeleler devlet enerjisinin tükenmesine giden yolun taşlarını döşemişti. Bütün siyasî krizlere rağmen 440/1048 yılında Halep'i ele geçirerek Suriye'deki siyasî varlıklarını güçlendiren ve 1050'li yıllarda Arslan Besâsirî aracılığıyla bir yıla yakın bir süre Bağdat'ı kontrol altında tutan Fâtımîler⁹⁵, sahip buldukları bu güçlü konuma rağmen Selçukluların yükselişi ile yeni bir diriliş dönemine giren Sünnî eksenli siyaset karşısında gerileme emareleri sergilemeye başlamışlardı.

Mısır'da siyasî huzursuzlukların ortaya çıktığı 440'lı yılların (1048-1049) başında Fâtımî Halifesi yaklaşmakta olan ekonomik buhran ile mücadele etmenin yolları üzerinde düşünürken, Kuzey Afrikalı yerel bir hükümdar olan Zîrî Emiri Mu'izz b. Bâdis Kahire ile bağlantısını koparmış ve el-Müstansır adına okunmakta olan hutbeyi keserek İstanbul üzerinden kendisine hil'at gönderen Abbâsî Halifesi adına hutbe okutmuştu⁹⁶. Buna karşılık söz konusu durumu ka-

⁹³ *İtti'âz*, II, 296; İbn Zâfir, s. 75; İbn Müyesser, s. 36-37; İbnü'l-Cevzî, XVI, 118; İbnü'l-Esir, X, 69; İbn Keşîr, s. 1838; Ebû'l-Fidâ, I, 544-545; Bar Hebraeus, I, 319; İbnü'l-Verdî, I, 361; Zehebî, s. 235; el-İbâdî, s. 301.

⁹⁴ İbnü'l-Kalânîsî, s. 84.

⁹⁵ Arslan Besâsirî ile Fâtımîler arasındaki ilişkiler ile ilgili olarak bkz. Süleyman Genç, "Selçuklu Tarihinde İbrahim Yinal İsyanı ve Onun Fatımi Arkaplanı", *DEÜİFD*, XXXI (2010), s. 23 vd.

⁹⁶ *İtti'âz*, II, 214-215; İbn Müyesser, s. 11-12; İbn Hallikân, V, 229-230; İbnü'l-Esir, IX, 397; İbn

bullenmeyen Fâtımîler, Zîrîler üzerine geniş çaplı bir askerî sefer düzenleseler de bu seferden beklenen başarı elde edilememiş, Kuzey Afrika'daki siyasî nüfuzlarının zarar görmesine engel olamamışlardı⁹⁷. Öte yandan 444/1052-1053 yılında Abbâsî Halifesi de Fâtımîlerin soyunun Hz. Fâtîma'dan gelmediğini ilan etmiş, onların atalarının Mecûsî ve Yahudi olduğunu iddia eden bir şecere yayınlamıştı⁹⁸. Ayrıca Fâtımîler ile Bizanslılar arasında bulunan anlaşma 446/1054-1055 yılında Selçukluların siyasî denkleme dâhil olması ile bozulmuş ve İstanbul'da bulunan camide hutbeler Abbâsîler ile Selçuklular adına okunmaya başlanmış⁹⁹, yine 447/1055-1056 yılında Yemen bölgesi de Mısır'a olan siyasî bağlılığını askıya alarak hutbeleri Abbâsîler adına okutma yoluna gitmişti¹⁰⁰.

Fâtımî siyaseti, verilen örneklerden anlaşılabilceği gibi derin bir bunalım içerisinde olsa da, devletin Suriye bölgesindeki nüfuzu henüz gücünü muhafaza ediyordu. Fâtımî Halifesi tarafından desteklenen Arslan Besâsirî 448/1056-1057 yılında işgal ettiği Bağdat'ta Selçuklulara karşı bir mücadele başlatmış ve iki yıl devam eden bu mücadelenin sonunda bazı başarılar elde edilmişti. Bu çerçevede bir dönem başta Bağdat ve Musul olmak üzere Vâsıt, Deylem, Şefâta, Aynu't-Temr ve Kûfe gibi yerlerde hutbeler el-Müstansır adına okutulmuş, Fâtımîler adına sikke kesilmiş¹⁰¹ ve Fâtımîlerin temsil etmekte olduğu Şîî siyasetin yeni bir ivme kazanma ihtimali dahi dirilmişti¹⁰². Fâtımîler Arslan Besâsirî aracılığıyla Suriye'de Selçuklulara karşı egemenlik mücadelesi verirken, başkentteki kriz de giderek derinleşmiş, 449/1057-1058 yılında, Selçuklu Sultanı ile yazıştığı ve onu Mısır'a davet ettiği iddia edilen vezir el-Yâzûrî görevinden el çektilerle tutuklanmıştı¹⁰³. Kahire'de devam eden hâkimiyet mücadeleleri, kuşkusuz ekonomik kriz ile de bağlantılı olarak siyasî iradenin güç yitirmesine neden olmuştu. Aynı

Tagrıberdî, V, 52-53. Krş. Seyyid, "Fâtımîler", 231; el-İbâdî, s. 299; Özeydın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", s. 120.

⁹⁷ *İtti'âz*, II, 216-217; İbnü'l-Cevzî, XV, 331-332; İbnü'l-Esîr, IX, 397 vd.; Ebû'l-Fidâ, I, 525.

⁹⁸ *İtti'âz*, II, 223; *Hitat*, II, 43; İbn Müyesser, s. 13; İbnü'l-Esîr, IX, 447. Krş. Seyyid, "Fâtımîler", s. 231; Özeydın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", s. 120. Söz konusu şecerede ileri sürülen iddiaları da içeren bir Fâtımî şeceresi tartışması için bkz. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyyetü Fî Mısır*; s. 100 vd.

⁹⁹ *İtti'âz*, II, 230; *Hitat*, I, 925-926; İbn Müyesser, s. 14. Krş. Özeydın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", s. 120.

¹⁰⁰ *İtti'âz*, II, 274; İbnü'l-Cevzî, XV, 350.

¹⁰¹ İbn Zâfir, s. 68.

¹⁰² *İtti'âz*, II, 233-234, 254-256; *Hitat*, II, 43; İbn Müyesser, s. 16, 18; İbnü'l-Kalânîsî, s. 87; İbnü'l-Cevzî, XVI, 8, 32; İbnü'l-Esîr, IX, 473-474; İbn İyâs, s. 46; İbn Haldûn, s. 940.

¹⁰³ *İtti'âz*, II, 236-237; *Hitat*, II, 43; İbn Müyesser, s. 16; İbnü'l-Cevzî, XVI, 22; Ebû'l-Fidâ, I, 532. Krş. el-İbâdî, s. 300; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 69.

tarihte Besâsirî tarafından kontrol altına alınan Bağdat'ta Tuğrul Bey tarafından şehrin yeniden ele geçirilmesine kadar “kırk hafta” boyunca Fâtımîler adına hutbe okunmuş ve İbnü'l-Kalânîsî tarafından da vurgulandığı üzere, “Abbâsî Devleti böylelikle sona ermiş”¹⁰⁴ olsa da¹⁰⁵, 450/1058-1059 yılında “el-Müstansır'ın yönetimi yozlaşmış, sultanlığı zayıflamış ve devleti gerilemiş” idi¹⁰⁶. Nitekim bu tarihten sonra yapılan vezir ve kadı atamaları Fâtımî idaresinin içerisine düştüğü durumu açık bir biçimde gösterir. Kaynaklardan da takip edilebileceği üzere, bazıları sadece birkaç saat görev yapan vezir ve kadılar işbaşına getirilecek ve azledilecek¹⁰⁷, 1057-1074 yılları arasındaki 17 yıllık nispeten kısa dönemde 40 vezir ve 42 kadı görev yapacaktı¹⁰⁸.

Vezir el-Yâzûrî'nin azledilerek öldürülmesinden sonraki dönem, askerî bürokratların siyasî yapı üzerindeki etkilerinin günden güne artmaya başladığı bir dönem oldu. Farklı toplumsal tabanlardan gelen ordu mensuplarının oluşturduğu güç odakları idarede etkili olmaya başlamışlardı¹⁰⁹. Örneğin ordu içerisindeki askerlerin önemli bir kısmını meydana getiren Türkler ile siyahî köleler arasında derin bir kutuplaşma meydana gelmişti. 452/1060 yılında Dımaşk nâibi Nâsiruddevle'nin komutasındaki birliklerle Halep'i işgal ederek burada bir süre hâkim olmayı başaran¹¹⁰ Fâtımîler, giderek artan siyasî sorunların üstesinden gelemeyen haldeydiler. Nitekim Halife'nin annesinin himayesindeki siyahî köleler ile Nâsiruddevle b. Hamdân'ın liderliği altında olan Türkler ve onlarla birlikte hareket eden Mağripliler arasında bir iktidar mücadelesi başlamış ve bu mücadele, 454/1062'de gerçekleşen sıradan bir olayın (bir Türk ile siyahî bir asker arasında kavga çıkmış ve kavga sırasında siyahî köle-askerler Türk'ü öldürmüşlerdi) beklenmedik etkisiyle kanlı bir savaşa dönüşmüştü. Kaynakların çok kan döküldüğüne vurgu yaptığı bu çatışmalar sonucunda siyahî köleler mağlup oldular¹¹¹.

¹⁰⁴ İbnü'l-Kalânîsî, s. 88.

¹⁰⁵ *İtti'âz*, II, 252, 257; *Hitat*, II, 43; İbn Müeyesser, 61; İbn Hallikân, I, 192; İbnü'l-Cevzî, XVI, 32; İbnü'l-Esîr, IX, 485; Krş. el-İbâdî, s. 298; Özeydın, “Müstansır-Billâh el-Fâtımî”, s. 120.

¹⁰⁶ *Devâdârî*, VI, 372.

¹⁰⁷ *İtti'âz*, II, 270-272; *Hitat*, II, 43-44; İbn Müeyesser, s. 22-23. Krş. Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 69.

¹⁰⁸ Abbas Hamdani, “A Possible Fâtimid Background to the Battle of Manzikert”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 10 (Ankara 1968), s. 22; Özeydın, “Müstansır-Billâh el-Fâtımî”, s. 120.

¹⁰⁹ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 69.

¹¹⁰ *İtti'âz*, II, 259; *Hitat*, II, 43; İbn Müeyesser, s. 21-22; İbnü'l-Kalânîsî, s. 90; İbnü'l-Esîr, X, 30.

¹¹¹ en-Nuveyrî, XXXVIII-XIX, 143; *İtti'âz*, II, 265-266; *Hitat*, I, 926; İbn Müeyesser, s. 31-32; İbnü'l-Kalânîsî, s. 95; İbn Tağrıberdî, V, 21-22; İbnü'l-Esîr, X, 85; İbn Haldûn, s. 940. Krş. el-İbâdî, s. 301; Özeydın, “Müstansır-Billâh el-Fâtımî”, s. 119; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 70.

Tarafları yatıştırmak isteyen, fakat es-Seyyide Rasad Hatun'un kışkırtıcı tavrından dolayı başarılı olamayan vezir el-Mağribî 455/1062-1063 yılında azledildi ve hemen ardından da tutuklandı¹¹². Askerler arasındaki hâkimiyet mücadelelerinin sonraki yıllarda da sürmesinin nedenini teşkil eden¹¹³ ve 460/1067-1068 senesinde başta İskenderiye ve Dimyat olmak üzere Akdeniz sahillerindeki şehir ve kalelerde okunan Fâtımî hutbelerinin kesilmesine¹¹⁴ kadar devam edecek olan bu gelişmeler yaşanırken, Akka valisi Emîru'l-Cüyûş Bedr de yaklaşık on aylık bir ikametinden ardından ayrılmak zorunda kalacağı Dimaşk'ı ele geçirmiştir¹¹⁵.

462/1069-1070 yılında Sur şehrine yürüyen Emîru'l-Cüyûş, şehir hâkiminin Türkmen beyi Kurlu'dan yardım istemesi üzerine yönünü değiştirerek Kurlu'nun ilerlemekte olduğu Sayda'ya yönelmiş, fakat Türkmenler geri çekilmişlerdi¹¹⁶. Bununla birlikte, Türkmenler, bir yıl sonra Selçuklu emiri Uvakoğlu Atsız Bey'in liderliğinde yeniden bölgeye geldiler¹¹⁷ ve başta Remle ile Kudüs olmak üzere Filistin bölgesinde bulunan birçok önemli şehir ve kaleyi zapt ederek elde ettiği yerlerde hutbeleri Abbâsîler adına okutan Atsız, daha sonra geri dönerek Dimaşk'ı kuşattı¹¹⁸. Öte yandan, bu sırada Mısır'daki iktidar mücadelesi de artık iyice kızışmış idi. 462/1069-1070'de Mekke'de hutbeler Abbâsî Halifesi adına okunmuş, Fâtımî Halifesi, "kendisi ve raiyyeti ile meşgul olduğu" için bu duruma karşı herhangi bir müdahalede bulunamamıştı¹¹⁹. Nitekim siyasî iradenin bu aciz durumunun getireceği olumsuz sonuçları görmek için fazla beklemek gerekmedi. Emri altındaki Türkler ile birlikte 463/1070 yılında İskenderiye ve Dimyat gibi şehirleri zapteden ve buralarda okunan Fâtımî hutbelerine son verdikten sonra Kahire üzerine yürüyen Nâsiruddevle, Sudanlı köleleri mağlup edip Mısır'da siyasî iktidarı ele geçirdi. O, ilk dönemlerde Halife el-Müstansır ile anlaşarak ülkeye yapılan erzak nakliyatının güvenli bir biçimde gerçekleşeceği garantisini verip ekonomik buhranın belirli ölçüde dindirilmesini temin etse de,

¹¹² *İtti'âz*, II, 296; *Hitat*, II, 43; İbn Müeyesser, s. 22; İbnü'l-Cevzî, XVI, 83; İbnü'l-Esîr, X, 44.

¹¹³ İbn Tağrıberdî, V, 75; *Devâdârî*, VI, 386.

¹¹⁴ *İtti'âz*, II, 303; *Hitat*, I, 929.

¹¹⁵ *İtti'âz*, II, 268; İbnü'l-Kalânîsî, s. 92; İbnü'l-Esîr, X, 44. Krş. Abdülkerim Özaydın, "Bedr el-Cemâlî", *DİA*, V, 330.

¹¹⁶ İbn Müeyesser, s. 37; İbnü'l-Kalânîsî, s. 98; İbnü'l-Esîr, X, 68. Krş. Özaydın, "Bedr el-Cemâlî", s. 330.

¹¹⁷ Atsız Bey'in Suriye ve Filistin coğrafyasındaki faaliyetleri ile ilgili olarak bkz. Ali Sevim, "Atsız b. Uvak", *DİA*, IV, 92-93.

¹¹⁸ İbnü'l-Kalânîsî, s. 98-99; İbnü'l-Esîr, X, 73-74. Krş. Özaydın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", s. 120.

¹¹⁹ *İtti'âz*, II, 303; İbn Tağrıberdî, V, 85.

kısa sürede kendisinin mutlak hükümran olduğu bir rejim tesis edecek ve sonra da “Halife’yi küçük görmeye” başlayacaktı¹²⁰.

Fâtımî Halifesi el-Müstansır’ı siyasî anlamda iğdiş ederek Mısır’ın yegâne hâkimi olan Nâsiruddevle’nin bu kadarla yetinmediğini, önce başarılarını borçlu olduğu Türk komutanlara karşı tavırlarını değiştirip daha sonra Halep kadısı Ebû Nasr Buhârî’yi Selçuklu hükümdarı Alparslan’a göndererek onu Mısır’a davet ettiğini biliyoruz¹²¹. Fakat onun bu tutumu, devlet içerisindeki iktidar odakları tarafından hiç de hoş karşılanmamıştı. Kendilerine yönelik tavır değişikliğinden pek hoşnut olmadıkları anlaşılan Türk komutanlar, Halife ile birlikte hareket ederek Nâsiruddevle’nin siyasî emellerine geçit vermeme yönünde uzlaştılar. Nâsiruddevle’ye şehri terk etmesi yönünde ultimatov veren Halife el-Müstansır, yapılan mücadele sonucunda istediğini elde etti ve onu şehirden çıkarma konusunda başarılı oldu¹²². Nâsiruddevle bir süre sonra çevresine topladığı Arap kabileleri ile birlikte Kahire’yi yeniden ele geçirecekse de, onun şehirdeki hâkimiyeti bu sefer de fazla uzun sürmeyecek ve Türkler tarafından saf dışı bırakılarak öldürülecekti¹²³. Ancak Halife, ülkesi üzerindeki siyasî iktidarını artık tamamıyla yitirmiş durumdaydı¹²⁴. Hâkimiyetini yeniden tesis etmesini temin eden Türkler yönetimdeki ağırlığı ele geçirmiş, baskıcı bir rejim kuran Emir İldeniz’in (أيلدكز) idaresi ülke içerisinde hoşnutsuzluğa neden olmuştu. Üstelik yeni bir ekonomik buhran da kendisini iyiden iyiye hissettirmeye başlamış durumdaydı. Halife, ülkeyi içerisinde bulunduğu bu kötü durumdan kurtaracak ve nizâmı yeniden tesis edebilecek birini arıyordu. Aradığını, Mısır ekonomik buhran ve siyasî çekişmeler ile boğuşurken Suriye bölgesinde başarılı bir askerî yönetim ortaya koymuş olan Akka valisi Bedru’l-Cemâlî’de buldu¹²⁵.

Ermeni kökenli bir mühtedî olan ve Mısır’a geldiğinde yanında birçok Ermeni bulunan Bedr, Halife el-Müstansır’ın daveti üzerine 467/1074-1075 yılında

¹²⁰ *İtti’âz*, II, 275-276; *Hitat*, I, 927, 930; İbn Müeyesser, s. 38; İbnü’l-Esîr, X, 90-91; Ebû’l-Fidâ, I, 548-549; Zehebî, s. 237-238.

¹²¹ *İtti’âz*, II, 302; İbn Müeyesser, s. 35. Krş. Özeydın, “Müstansır-Billâh el-Fâtımî,” s. 120.

¹²² *İtti’âz*, II, 311 vd.; *Hitat*, I, 928-929; İbn Müeyesser, s. 39. Krş. Özeydın, “Müstansır-Billâh el-Fâtımî”, s. 119-120.

¹²³ en-Nuveyrî, XXXVIII-XIX, 146-148; *İtti’âz*, II, 302-310; İbn Müeyesser, s. 39; İbn Tağrıberdî, V, 92; İbnü’l-Esîr, X, 88-89. Krş. Özeydın, “Müstansır-Billâh el-Fâtımî”, s. 120; Çelik, *Fâtımiler Devleti Tarihi*, s. 72.

¹²⁴ Zehebî, s. 239.

¹²⁵ en-Nuveyrî, XXXVIII-XIX, 150-154; *İtti’âz*, II, 311; İbn Zâfir, s. 76; İbn Hallikân, II, 450. Krş. Seyyid, “Fâtımiler”, s. 231. Krş. el-İbâdî, s. 302; Özeydın, “Bedr el-Cemâlî”, s. 330; ayn.mlf., “Müstansır-Billâh el-Fâtımî”, s. 120; Çelik, *Fâtımiler Devleti Tarihi*, s. 72.

Kahire'de hâkim konumda olan Türkleri saf dışı bırakıp devlet idaresini düzene soktu ve Fâtımî Halifeliği'nin belli ölçüde toparlanabilmesini sağladı¹²⁶. Nitekim bu dönemde Abbâsîler ile Selçuklular adına okunmaya başlanan (ve yaklaşık 5 ya da 6 ay bu şekilde okunmaya devam eden) Mekke'deki Cuma hutbeleri; Bedr'in idaresi ile Kahire'nin siyasî anlamda güç kazanması, ülkedeki buhranın sona ermesi ve daha önce kıtlık dolayısıyla ülkelerinden ayrılan Mısırlıların geri dönmesi ile birlikte canlılık kazanan refah evresinde yeniden Fâtımîler adına okunmaya başlandı¹²⁷. Fâtımîler, Bedru'l-Cemâlî'nin yükselişi ve buna paralel olarak ekonomik buhranın da sona ermesinden sonra Suriye bölgesinde Türkmenlere karşı adeta bir ölüm-kalım mücadelesine giriştiler. Atsız Bey'in 468/1075-1076'da Dımaşk'ı ele geçirip şehirde Abbâsî Halifesi adına hutbe okutmasından¹²⁸ sonra yaşanan mücadeleler, bu sefer Suriye'de ekonomik tahribatların yaşanmasına yol açtı. Bölge, kısa süre önce Mısır'ı vuran büyük sosyo-ekonomik felakete benzeyen bir buhranın esiri haline geldi. Bir yandan, başta veba olmak üzere bulaşıcı hastalıklardan dolayı birçok insan hayatını kaybederken, diğer yandan kitlesel ölümlerin meydana getirdiği nüfus kırımını dolayısıyla tarımsal ürünlerin hasadı yapılamamış, fiyatlarda devasa dalgalanmalar meydana gelmişti. Felaketten önce, rivayete bakılırsa 500 bin ya da 300 bin kişinin ikamet ettiği Dımaşk'ın nüfusu 3 bine kadar düşmüş, sayıları 240'ı bulan şehirdeki ekmekçilerin sayısı 2'ye inmişti. Açlık insanları kedi-köpek gibi hayvanların etlerini yemek zorunda bırakmıştı¹²⁹. Fakat tüm bunlar yaşanırken Fâtımîlere karşı güçlü bir mücadele sergileyen Atsız Bey Mısır'a kadar ilerleyecek, düzenlemiş olduğu sefer başarılı olamasa da Fâtımî sarayını büyük bir endişeye sevk edecek¹³⁰ ve bu endişeye bağlı olarak Mısır'ın siyasî nüfuzunu yeniden Suriye bölgesine ulaştırabilmek amacıyla yeni Fâtımî harekâtları planlacaktı. Söz konusu planlar doğrultusunda 470/1077-1078, 472/1079-1080, 478/1085-1086 ve 482/1089-1090 yıllarında Fâtımî ordusu tara-

¹²⁶ en-Nuveyrî, XXXVIII-XIX, 151; *İtti'âz*, II, 311; *Hitat*, II, 44; İbn Müeyesser, s. 29-30; İbn Hallikân, II, 448-449; Ebû'l-Fidâ, I, 550; Zehebî, s. 235; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn (el-İber)*, nşr. Ebû Suhayb el-Kerrâmî, Beytu'l-Efkâru'd-Düveliyye, Basım yeri yok, ty., s. 951. Krş. el-İbâdî, s. 302; Özeydın, "Bedr el-Cemâlî", s. 330; ayn.mlf., "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", s. 120; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 72-73.

¹²⁷ *İtti'âz*, II, 314; İbn Müeyesser, s. 42; İbnü'l-Cevzî, XVI, 167; İbnü'l-Esîr, X, 96; İbn Kesîr, 1843.

¹²⁸ *İtti'âz*, II, 315; Ebû'l-Fidâ, II, 3-4; Zehebî, s. 241.

¹²⁹ İbnü'l-Esîr, X, 102; Bar Hebraeus, I, 327; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, haz. Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, I, 235-236.

¹³⁰ *İtti'âz*, II, 317. Türklerin Kahire önlerine kadar geldikleri bu seferle ilgili detaylı bilgi için bkz. Solomon ben Joseph Ha-Kohen, "The Turcoman Defeat at Cairo", ed. Julius H. Greenstone, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, XXII/2 (Ocak 1906), 144-175. Ayrıca krş. Özeydın, "Bedr el-Cemâlî", s. 330.

findan Suriye'ye seferler düzenlenecek¹³¹, 483/1090-1091 yılında Emîru'l-Cüyûş Bedru'l-Cemâlî ve Nâsiruddevle tarafından teçhiz edilmiş olan bir Fâtımî ordusu Sur, Sayda, Cübeyl, Hanbel ve Akka'ya ele geçirerek buralara Şîî idareciler tayin edecekti. Fakat Fâtımîlerin bölgede edindikleri bu yeni hareket alanındaki etkileri uzun süreli olmayacak ve Şîî Fâtımî Hilafeti'nin, Selçuklu siyasî varlığının kökleşme yoluna girdiği Suriye bölgesindeki gücü, bir daha elde edilemeyecek bir biçimde kaybolacaktı¹³².

Sonuç

Mısır'da Şîî bir hilafet rejiminin temsilcisi olarak ortaya çıkan Fâtımîler, Selçukluların siyasî bir aktör olarak yükselişe geçtiği 1000'li yıllarda Ortadoğu'nun en güçlü devletini inşa etmiş, Suriye üzerinden Anadolu'ya kadar uzanan geniş toprakları hâkimiyetleri altına alarak bölgedeki Abbâsî etkinliğine adeta ölümcül bir darbe indirmişlerdi. Nitekim 1050'li yılların ortalarına gelindiğinde, Mısırlılarla birlikte ve Fâtımî halifesinin maddî ve manevî desteği ile hareket eden Arslan Besâsirî'nin Bağdat'ta bir yıla yakın bir süre Şîî-Fâtımî hutbesi okutmayı başarması ile artık son noktaya gelmiş olan bu darbe ile Abbâsî devleti ve halifeliği fiilen sona ermiş, İslâm dünyasının yegâne dinî-siyasî merkezi olarak Kahire kalmıştı; fakat bu durum fazla uzun sürmedi. Bir yandan 1040 yılındaki Dandanakan Savaşı'nın ardından yükselişe geçerek Sünnî bir siyaset anlayışının temsilcisi olarak temayüz eden Selçukluların hesapta olmayan tarihî etkinlikleri, diğer yandan olumsuz etkileri Ortadoğu'nun neredeyse tamamında hissedilmekle birlikte ağırlıklı olarak Mısır coğrafyasını vuran büyük kıtlık, merkezî Fâtımî siyasetini işlevsiz hale getirdi. Suriye ve Filistin'deki bazı Fâtımî valileri tarafından Şîî-Fâtımî etkisi en azından sözü edilen bölgelerde bir süre daha varlığını sürdürmeyi başarabilse de, bunlar da Selçuklular karşısında fazla dayanamadılar. Selçuklular, bir taraftan Bağdat'ı Besâsirî'nin elinden alarak buradaki Fâtımî etkisini sona erdirirken, diğer taraftan da Irak ve Suriye üzerinden Filistin'e kadar uzanan sahadaki Fâtımî sultanını sona erdirdiler.

Fâtımîler, güçlerinin zirvesinde oldukları dönemde beklenmedik bir buhranın içerisine sürüklenmişlerdi. Fâtımî Halifeliği'nin, devletin, tarihinin en geniş

¹³¹ *İttî'âz*, II, 320-326; İbn Müeyesser, s. 45 vd.; Ebû'l-Fidâ, II, 9; Zehebî, s. 244.

¹³² İbn Müeyesser, s. 20; Şemseddîn Ebî'l-Muzaffar Yusuf b. Kızıoğlu Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zemân fî Târihi'l-A'yân*, thk. Sâlim el-Ğâmîdî, Mekke 1987, I, 129-130; Zehebî, s. 246. Krş. Özaydın, "Bedr el-Cemâlî", s. 330.

sınırlarına ulaştığı Halife el-Müstansır Billâh döneminde içerisine düştüğü söz konusu buhran, doğal afetler tarafından tetiklenen ve son kertede siyasi varoluş krizine dönüşen sosyo-ekonomik bir temele sahipti. Özellikle 1065 ile 1071 yılları arasında etkili olup Mısır coğrafyasında yaşayan bütün canlıları istisnasız biçimde perişan eden ve ülkeyi her anlamda çöküşe sürükleyen *eş-Şiddetü'l-Uzmâ*, Fâtımî siyasetini de işlevsizleştirmişti. En temel ihtiyaçların karşılanması noktasında dahi büyük bir acziyet içerisine sürüklenen Fâtımî sarayı, bütün siyasi otoritesini yitirmiş durumdaydı. Ülke sınırları içerisinde güvenlik sağlanamaz hale gelmiş, anarşi ve kaos toplumsal hayatı felç etmişti. Söz konusu buhran yüzünden savunmasız bir hale düşen Mısır bölgesi coğrafi konumundan dolayı herhangi bir istilânın hedefi olmaktan kurtulmuş olsa da, örneğin Fâtımî halifelerinin güçlü bir biçimde etkin oldukları Suriye ve Filistin bölgeleri siyasi anlamda kontrolden çıkmış ve Selçukluların eline geçmişti. Öyle ki, şüphesiz Fâtımî coğrafyasının içerisinde bulunduğu sosyo-ekonomik ve siyasi buhrandan istifade isteyen Selçuklular, Mısır'a ilerlemek yönünde adımlar dahi atmışlardı. Atsız Bey'in Kahire önlerinde hezimetle sonuçlanan girişimi ile Malazgirt Savaşı'ndan dolayı yarım kalan Sultan Alparslan'ın Mısır seferini bu yönde ortaya konulan faaliyetler olarak görmek mümkündür.

Fâtımîler, tarihlerinde büyük bir kırılmaya yol açan "Büyük Felaket" in son günlerinde Selçuklu hükümdarı Sultan Alparslan tarafından düzenlenen Mısır seferinden beklenmedik bir biçimde gerçekleşen Malazgirt Savaşı'ndan dolayı kurtulmuş olsalar da, artık eski güçlerine sahip değildiler. Güçlü devlet adamları tarafından idare edilen, hükümdarın siyasi otoritesinin tahrip olarak eyleme kudretini yitirdiği ve dâhilî iktidar mücadeleleri ile yeniden yükselme hedefleri arasında gidip gelen sıradan bir hükümet haline gelmişlerdi. Suriye'deki varlıklarını muhafaza etmek için bir süre mücadele etmiş olmakla birlikte daha sonra yenilgiyi kabul edip siyasi anlamda (sonraki dönemlerde özellikle İsmâilî hareketlerle birlikte eskisine nazaran oldukça cılız olan yeni bir Şîî direniş refleksini ortaya koyacaklardı) bölgeden çekilecek ve Sünnî siyasete karşılık olarak bayraktarlığını yaptıkları Şîî hilafetin mutlaklık iddiasını *filî olarak* terk edeceklerdi. Fâtımî tarihinde yaşanan bu kırılmaya paralel olarak, Büveyhîler ve Fâtımîlerin baskısı altında etkisini yitirmiş bulunan Abbâsîlerin temsil etmekte olduğu Sünnî hilafet anlayışı da, elbette Selçuklu sultanlarının siyasi himayesi altında İslâm tarihinin ana akım siyaset paradigması haline gelecekti. Sonuç olarak denilebilir ki, tarihin akışı üzerindeki etkileri üzerinde fazla durulmayan bir doğal afetin ardından patlak veren çok yönlü sosyal ve siyasi buhran, kısa vadede Fâtımî

yükselişinin önüne geçerek Abbâsî Halifeliği'ni belki de önüne geçilmez bir son-
dan kurtarıp Ortadoğu coğrafyasındaki Selçuklu egemenliğinin hızlı yayılışına
katkı sağlarken, uzun vadede İslâm dünyasında Sünnî İslâm anlayışının hâkim
olmasına giden yolun da taşlarını döşeyerek İslâm tarihi üzerinde belirleyici bir
rol icra etmişti.

Kaynakça

Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Tercüman 1001
Temel Eser, I, İstanbul 1977.

Azîmî, *Târîhu Haleb*, nşr. İbrahim Ze'rûr, Dımaşk 1984.

Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili bölümler: H. 430-538)*,
Metin, çeviri, notlar ve açıklamalar: Ali Sevim, TTK, Ankara 1988.

Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, Süryanice'den İngilizce çev. Ernest A.
Wallis Budge, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, I, Ankara 1999.

Cahen, Claude, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, çev. T. Andaç - N. Uğur-
lu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2011⁵.

Çelik, Aydın, *Kuruluş Dönemi Fatımîler Devleti -Siyasî Tarihi (909-969)-*,
Ankara, ty.

_____, *Fatımîler Devleti Tarihi (969-1171)*, Elazığ 2013.

Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'ü'l-Ğurer*, nşr. Selâhuddîn el-Münecced,
VI, Kahire 1961.

Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ el-Müsemmâ ek-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*,
nşr. Mahmûd Deyyûb, I, Beyrut 1997.

el-İbâdî, Ahmed Muhtar, *Fî Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, Beyrut ty.

el-Kalkaşandî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-Aşâ fî Sinââti'l-İnşâ*, III, Beyrut
1987-88.

el-Makrizî, Takiyeddîn Ahmed b. Ali, *İtti'âzu'l-Hunefâ Biahbâri'l-
Eimmeti'l-Fâtımiyyîne'l-Hulefâ*, II, Kahire 1996.

_____, *el-Mevâ'ız ve'l-İ'tibâr Bizikri'l-Hitati ve'l-Âsâr*, I-II, thk.
Muhammed Zeynhem, Mediha eş-Şerkavî, Kahire 1997.

_____, *İğâsetü'l-Ümmeti Bikesfi'l-Ğumme*, nşr. Yasir Seyyid
Salihîn, Kahire 1999.

en-Nuveyrî, Şihâbeddîn Ahmed b. Abdulvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî
Funûni'l-Edeb*, thk. Necîb Mustafa Fevvâz, Hikmet Keşli Fevvâz, XXVIII-XIX,
Beyrut 2004.

es-Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahman, *Hısnu'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, II, 1968.

Genç, Süleyman, "Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal İsyanı ve Onun Fatimi Arkapları", *DEÜİFD*, XXXI (2010), s. 9-48.

Ha-Kohen, Solomon ben Joseph, "The Turcoman Defeat at Cairo", ed. Julius H. Greenstone, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, XXII/2 (Ocak 1906), 144-175.

Hamdani, Abbas, "A Possible Fâtimid Backround to the Battle of Manzikert", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 10 (Ankara 1968), s. 1-39.

İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn (el-İber)*, nşr. Ebû Suhayb el-Kerramî, Beytu'l-Efkâru'd-Düveliyye, Basım yeri yok, ty.

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, II, V, nşr. İhsan Abbas, Beyrut, ty.

İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed, *Bedâi'u'z-Zuhûr fî Vekâi'i'd-Duhûr*, 1960.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, nşr. Hasan Abdülmennân, Beytu'l-Efkâru'd-Düveliyye, Basım yeri yok, ty.

İbn Müyesser, Tâceddîn Muhammed b. Ali b. Yusuf b. Celeb Râğib, *el-Müntekâ min Ahbâri Mısır*, thk. Eymen Fuâd Seyyid, Kahire ty.

İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, V, Beyrut 1992.

İbn Zâfir, Cemâleddîn Ali, *Ahbâru'd-Düveli'l-Munkatî'a*, thk. André Feré, Kahire 1972.

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ, XV, XVI, Beyrut 1992.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi (el-Kâmil fî't-Târih Tercümesi)*, Türkçe çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, IX, X, İstanbul 1987.

İbnü'l-İmâd, Abdülhayy Ahmed b. Muhammed, *Şezeratü'z-Zeheb*, V, Lübnan, ty.

İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl Târîhu Dımaşk*, Beyrut 1908.

İbnü'l-Verdî, *Târîh İbnü'l-Verdî*, I, Beyrut 1996.

Lev, Yaacov, "Army, Regime, and Society in Fatimid Egypt, 358/487-968-1094", *International Journal Of Middle East Studies*, XIX/3 (Ağustos 1987), 337-365.

Lewis, Bernard, *Ortadoğu*, çev. Selen Y. Kölay, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2006⁴.

Özaydın, Abdülkerim, “Müstansır-Billâh el-Fâtımî”, *DİA*, XXXII, 119-121.

_____, “Bedr el-Cemâli,” *DİA*, V, 330.

Psellos, Mikhail, *Khronographia*, çev. Işın Demirkent, TTK Basımevi, Ankara 1992.

Sevim, Ali, “Atsız b. Uvak,” *DİA*, IV, 92-93.

Seyyid, Eymen Fuâd, *ed-Devletü'l-Fâtımiyyetü Fi Mısr*, Kahire 2007.

_____, “Fâtımîler,” *DİA*, XII, 228-237.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddîn Ebî'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtü'z-Zemân fi Târihi'l-A'yân*, I, thk. Sâlim el-Ğâmidî, Mekke 1987.

Taşkın, Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005.

Yazılıtaş, Nihat, “Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 18 (Güz 2005), s. 189-210.

_____, “Mısır'ın Fâtımîler Tarafından Ele Geçirilmesi”, *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, XXIX/4 (2009), 412-423.

Zehebî, Hafız Şemseddîn Ebî Abdullah, *Duvelu'l-İslâm*, Beyrut 1985.